

УДК 658.3

Моїсеєнко О.М.

аспірант

Харківського гуманітарного університету
«Народна українська академія»

ІНСТИТУЦІЙНІ ЗМІНИ ЯК ОСНОВИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Стаття присвячена розгляду проблем, які стосуються необхідності інституційних змін в Україні як основи економічного розвитку держави. Доведено, що нинішнє інституціональне середовище, що сформувалося в Україні, вичерпало свій потенціал, потребує радикальних змін. Окреслені основні напрями таких змін, визначена провідна роль держави у процесі інституціональних перетворень.

Ключові слова: інституціональне середовище, інституціональні зміни, інституціональна структура, економіка, держава.

Моїсеєнко Е.Н. ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ КАК ОСНОВЫ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ УКРАИНЫ

Статья посвящена проблемам, касающимся необходимости институциональных изменений в Украине как основы экономического развития государства. Доказано, что нынешняя институциональная среда, которая сформировалась в Украине, исчерпала свой потенциал и требует радикальных изменений. Очерчены основные направления таких изменений, определена ведущая роль государства в процессе институциональных преобразований.

Ключевые слова: институциональная среда, институциональные изменения, институциональная структура, экономика, государство.

Moiseenko E.N. INSTITUTIONAL CHANGES AS THE BASIS OF ECONOMIC DEVELOPMENT OF UKRAINE

This article examines the problems, concerning the need for Institutional changes in Ukraine as the basis of economic development of the state. Proves that the current institutional environment that has formed in Ukraine, has exhausted its potential, needs to radical changes. The article outlines the main directions of such changes, the leading role of the state in the process of institutional change.

Keywords: institutional environment, institutional changes, institutional framework, economy, state.

Постановка проблеми. Подолання кризових явищ в економіці України, забезпечення довготривалого та сталого економічного зростання на основі адекватних інституційних перетворень в умовах сучасної глибокої системної кризи світової економіки – пріоритетні завдання економічної політики нашої держави.

Заходи, спрямовані на вирішення цих проблем, пов'язуються з необхідністю змін у діяльності різних інститутів, які впливають на українську економіку, коригування «правил гри» у міжнародних економічних відносинах, переосмислення ролі держави в контролі і регулюванні економічних процесів. Як правило, автори пропонованих заходів не визначають їх терміном «інституційні». Розкриття спроможності зазначених заходів та їх оцінка з позицій інституціональної теорії є завданням аналітиків і теоретиків.

Особливе теоретичне та практичне значення зазначені проблеми мають для української економіки і в силу того, що суттєвою перешкодою для якісного завершення трансформаційних процесів виступає недосконалість інституційного середовища.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні до питань, що стосуються проблем розвитку економічних інститутів в останні роки, на рівні дисертаційних досліджень, зверталися І.В. Анненков «Довгострокове банківське кредитування підприємств: інституціональний аспект», Е.А. Бахтарі «Роль теорема Кроуза у становленні нового інституціоналізму в другій половині ХХ ст.», О.В. Поліщук «Інституційні засади забезпечення міжнародної конкурентоспроможності малого і середнього бізнесу в умовах глобалізації», В.В. Міуська «Соціальне ринкове господарство: умови і можливості формування в Україні», Н.А. Липовська «Управління інституціональним розвитком державної митної служби України», Н.М. Кондрацька «Формування інституційної системи ринку цінних паперів в Україні» та ін. На заході ці проблеми досліджували Р. Коуз «Інституційна структура виробництва», Г. Демсец «Інформація та ефективність: інша точка зору», О. Вільямсон «Економічні інститути капіталізму. Фірми, ринки,

контрактація», Дж. Акерлоф, Н. Крентон «Економіка ідентичності. Як наші ідеали та соціальні норми визначають, ким ми працюємо, скільки заробляємо і наскільки нещасні» та ін.

Дослідження вказаних вчених довели важливість формування інституціональної основи економічного розвитку, вказавши, що саме розвинута система інститутів є свідченням перспективності економічної системи з точки зору інвестицій, економічного зростання, демократизації економічних відносин.

Постановка завдання. У той же час економічні процеси в Україні ще не супроводжуються якісними змінами, на що вказують міжнародні експерти, які не задоволені ходом та швидкістю реформ в Україні, визначаючи основну проблему в тому, що нині мало уваги приділяється саме інституційним змінам.

В умовах недостатньої уваги до загальних питань формування інституційного середовища, особливою проблемою виступає відсутність розробок, пов'язаних з виявленням ролі інституційних перетворень у вирішенні практичних завдань, зокрема, у забезпеченні економічного зростання через створення відповідних інституційних умов.

Розгляду окремих аспектів цієї проблеми присвячена дана стаття, метою якої є обґрунтування необхідності інституційних змін як основи економічного розвитку України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Основні напрями інституціональних змін у сучасній Україні визначаються співвідношенням неформальних і формальних інституціональних форм, що регулюють соціально-економічні відносини. Превалювання неформальних практик над формальними процедурами, існування інституціональних пас-ток, адміністративної корупції та феномену «захоплення держави» припускають, що основна мета реформ є вирішення протиріч інституційних змін і забезпечення узгодженості (позитивної конвергенції) перетворень формальних і неформальних норм, формування позитивного кумулятивного ефекту в результаті функціонування нової системи правил і

норм. Найбільш важливими напрямками змін є уточнення ролі держави в системі економіки, вдосконалення процесу реформ, реформування фінансової та промислової політики, вирішення проблем з власністю, тобто мова йде про загальний розвиток інституційної структури.

У зарубіжній економічній літературі [1, с. 1-22; 2, с. 86-98; 3] поняття «інституціональна структура» має низку трактувань, часто поняття інституціональна структура виступає синонімічним до поняття «інституціональне середовище», що в принципі не впливає на сутність даної дефініції.

О. Вільямсон приводить найбільш загальне її визначення: «Це основні політичні, соціальні і правові норми, які є базою для виробництва, обміну і споживання». Але наявність деяких, притаманних спонтанному ринковому порядку, інститутів ще не є достатньою умовою для становлення ринкової інституційної структури. Наприклад, створення правової бази для приватної власності не означає, що вона дійсно може функціонувати в економіці як ринковий інститут, для цього приватна власність повинна реально впливати на економічні процеси, стати основою господарського життя [3, с. 47].

На нашу думку, інституціональна структура – це певний упорядкований набір інститутів, що створюють матрицю економічного поведіння, визначають обмеження для господарюючих суб'єктів, які мають забезпечити економічний розвиток держави та суспільства.

Держава відіграє найважливішу роль у формуванні та зміні інституціональної структури економіки тієї чи іншої країни. Щоб виявити вплив держави на процес формування інститутів, звернемося до його визначення з точки зору неoinституціональної теорії. Як зазначає Д. Норт, держава являє собою організацію, перевагами якої над іншими суспільними інститутами є її право застосувати насильство та примус зокрема у сфері оподаткування, встановлення правил економічної діяльності, у формуванні економічної та інвестиційної політики [4].

Саме держава може як сприяти створенню ефективних ринкових інститутів, так і, навпаки, створювати інституціональну структуру, яка не дозволяє проявитися перевагам конкурентного порядку через монополну владу та інші фактори, що ведуть до зростання трансакційних витрат. Усе залежить від конкретних історичних умов і порівняльної ефективності в цих умовах тієї або іншої системи господарської координації. І хоча саме держава є необхідним атрибутом прогресуючих господарських систем, інститути, що нею генеруються, можуть не тільки сприяти підвищенню ефективності (в сенсі наближення до умов Парето-оптимального розподілу ресурсів), але і перешкоджати їй [5, с. 67].

Неефективність інститутів виникає внаслідок високих витрат (дорожчів) колективних дій, необхідних для зміни інститутів, що, у свою чергу, визначається іншими економічними і політичними інститутами. Саме такого роду витрати у зміні інститутів зумовлюють достатню тривалість існування інститутів, необхідну для того, щоб виявити їх економічну ефективність.

Можна запропонувати два підходи до аналізу державної політики в межах інституціональної дослідницької програми – екзогенний і ендегенний.

Згідно з екзогенним підходом до дослідження державної економічної політики, основна увага приділяється позитивній (легко спостережуваній) зовнішній залежності між певними заходами і економічними

процесами, що відбуваються, причому зв'язок між інструментами й результатами проведеної політики строго каузальний. Такий підхід не передбачає спеціального аналізу внутрішніх механізмів функціонування системи, на яку спрямовано вплив, а також їх зміни.

Згідно ендегенного підходу, навпаки, особливий акцент робиться на зміні в результаті проведення заходів державної економічної політики ціннісних установок і механізмів взаємодії суб'єктів системи, на яку спрямовано вплив такої політики. Тим самим успіх застосовуваних економічних інструментів залежить від узгодженості векторів економічної політики і внутрішніх (інституціональних) змін у суспільстві, які нею генеруються у процесі функціонування господарського механізму.

Інституціональна структура економіки будь-якої країни – це, насамперед, результат минулих дій держави і спонтанного еволюційного відбору найбільш ефективних інститутів на основі поетапного системного руйнування старої системи, на місці якої виникає нове інституціональне середовище.

В Україні нинішня криза, викликана розпадом колишньої економічної системи і посилена об'єктивними і суб'єктивними чинниками сучасного періоду, має дуже мало спільного з моделлю «творення через руйнування».

На відміну від системних (інституційних) реформ криза і структурні зміни в Україні не були результатом цілеспрямованої політики, а з'явилися формою стихійного пристосування (або «негативної адаптації») економіки до фінансової ситуації та попиту на основні товари українського експорту.

Найбільш помітно така «ситуаційна політика» проявилася у скороченні виробництва машинобудівної продукції, у тому числі технічно складної і високоякісної, а також продукції інших галузей обробної промисловості. Спад не обійшов стороною і інші сфери економіки, де у два-три рази зменшилися обсяги випуску основних металургійних, хімічних підприємств України [6].

Сучасна криза вразила виробництво через відсутність платоспроможного попиту і посилення іноземної конкуренції, і по технологічному ланцюжку поширилася на всю українську промисловість.

Це означає, що у процесі трансформаційного спаду в Україні (на відміну від циклічної кризи у ринковій економіці) скорочення виробництва відбувалося внаслідок не тільки неконкурентоспроможності та неефективності, але і «негативної адаптації» всієї промисловості до несприятливих економічних умов. Найбільш стійкими виявилися ті галузі, які випускають порівняно просту і однорідну продукцію, низькоеластичну до попиту, яка не відчуває іноземної конкуренції і, навпаки, має внутрішні ринки збуту. Тому замість підвищення ефективності, технологічної оснащеності і конкурентоспроможності, яка в ринковій економіці відбувається на основі механізмів, що виникають під час кризи, в нинішній Україні спостерігається деградація промислової структури.

У цілому для сучасної України характерний «інституціональний вакуум», коли деякі ринкові інститути (приватна власність на землю і надра та їх ринковий обіг, фондовий ринок, ринкові санкції за неефективність (банкрутства), незалежна судова система; вільні ціни; податкова система ринкового типу, відкритість економіки) взагалі не представлені в сучасній економіці або представлені вкрай слабо.

Слабкість ринкових інститутів породжує гостру інвестиційну кризу, без подолання якої неможливий

вихід із загальної кризи. Положення в інвестиційній сфері набагато гірше, ніж у власне виробничій сфері: за останні роки (2014–2015 рр.) обсяг капіталовкладень скоротився більш ніж у три рази і продовжує скорочуватися. Це викликано незавершеністю реформи відносин власності (категорія «ефективних власників» ще тільки складається), виходом держави з інвестиційної сфери і низькими інвестиційними можливостями недержавної фінансової системи. Хоча підприємства вже орієнтуються головним чином на прибуток, вони не мають фінансових джерел для розширеного відтворення.

Оскільки нерозвиненість, недосконалість або відсутність ринкових інститутів (механізмів) в Україні притаманні не окремим, а фундаментальним характеристикам її нинішньої економічної системи, то така система ще не в змозі продукувати загальне і стаке зростання. Розвиток можливий лише на основі наявного суперечливого (змішаного) набору механізмів в окремих галузях та при сприятливих умовах, що проявився у зростанні експортоорієнтованих галузей, зокрема металургії, хімічної промисловості.

Поточне регулювання в тих формах і тими методами, які притаманні сучасній практиці українського уряду, відповідає цілком визначеному, а саме нинішньому стану інституційної системи. Воно може призвести до покращення деяких показників або вирішити приватні проблеми, але не може вивести країну з депресії. Поточну економічну політику, особливо антиінфляційну, що проводиться на принципах неокласичної ринкової теорії, не слід протиставляти інституційному підходу, вона повинна бути складовою частиною більш широких системних перетворень. Зокрема, близька до краху традиційна українська політика фінансової стабілізації, яка здійснюється методами монетарного регулювання. Якщо у західній ринковій системі «здавлювання» грошової маси справді веде до падіння попиту та уповільнення інфляції, то в Україні саме інституційні фактори заважають досягненню такого ефекту. Наприклад, проблема неплатежів, яку держава не може вирішити в останні роки, наочно ілюструє вплив інституційного середовища на результати політики уряду: фактична відсутність процедури банкрутств – одного із найважливіших елементів «інституціонального вакууму» в українській економіці – розриває ланцюжок економічних процесів, які зазвичай пов'язують «здавлювання» грошової маси і уповільнення інфляції.

Політика фінансової стабілізації цілком виправдано займала центральне місце в економічній політиці уряду. Безумовно, значення антиінфляційного регулювання збережеться і надалі. Однак ефективність суто монетарного регулювання знижується по мірі нормалізації грошово-кредитної і бюджетної систем, тоді як використання немонетарних факторів залишається досить значним, оскільки вони мають більш довгостроковий характер: незбалансованість економіки, високий ступінь монополізму, патерналізм, одержавлення соціальної сфери.

У співвідношенні напрямів економічного зростання, антиінфляційного регулювання та інституційних реформ у нашій країні зазвичай на перше місце ставлять боротьбу з інфляцією, мовчазно маючи на увазі, що успіх у цій сфері автоматично зумовить напрям вільних грошових коштів у виробничі інвестиції. Але при сучасному стані інституційної системи важко розраховувати на такий ефект: гроші, швидше підуть за кордон, ніж будуть вкладені у виробництво. Це – природний наслідок того, що процес трансформації власності ще дале-

кий від завершення: потенційні інвестори очікують надійного закріплення підприємств за новими власниками, а останні часто самі не зацікавлені в отриманні коштів ззовні, побоюючись втрати контролю над підприємствами. Крім того, припливу виробничих інвестицій перешкоджають нерозвиненість банківської системи і фондового ринку (особливо це підриває можливості для капіталізації заощаджень населення), збитковість більшості підприємств, політичні та інші ризики.

Тому при всій важливості антиінфляційного регулювання воно повинно дати пріоритет політиці зростання. Спеціальні фінансові заходи, що проводяться останнім часом з метою покриття бюджетного дефіциту (наприклад, випуск привабливих державних цінних паперів, які мають належний ступінь захищеності, форсування грошової приватизації для поповнення доходів держави), тобто з метою антиінфляційного регулювання необхідно привести у відповідність з інтересами політики зростання.

Для становлення інституційної системи, що відповідає потребам зростання, необхідна нова економічна роль держави. Історично притаманне нашій країні одержавлення економіки донині живить потужні етатистські тенденції. Вони знаходять вираження, з одного боку, у збереженні фактичного контролю держави над виробничою і фінансовою сферами, з другого – у створенні великих промислово-фінансових об'єднань (ФПГ та ін.), яким держава обіцяє надавати всебічну допомогу.

Виходячи з нинішніх економічних і політичних тенденцій такий «держкапіталістичний» варіант розвитку доводиться розглядати як найбільш ймовірний. Він може дати як позитивні ефекти (подолання інвестиційної кризи і концентрація зусиль на пріоритетних напрямках), так і негативні (ослаблення конкурентного середовища, проінфляційний тиск на бюджет тощо). При цьому позитивні ефекти можуть бути посилені, а негативні ослаблені, якщо безпосередня діяльність держави як економічного суб'єкта не буде стримувати іншу функцію держави в ринковій економіці – визначення «правил гри» і контроль за їх дотриманням. Для України, як і для будь-якої посткомуністичної країни, де зовсім недавно держава була практично єдиним господарюючим суб'єктом, і в силу цього не займалася встановленням «правил гри» для інших економічних агентів, розглянута проблема сьогодні займає одне із ключових місць в інституційній трансформації.

Якщо у розвитку законодавчої бази ринкової економіки в Україні за останні роки досягнутий безпрецедентний прогрес, то у практичному застосуванні законів, як відомо, справа йде не кращим чином. Закони далеко не завжди дотримуються, це характерно як для вертикальних відносин (держава – підприємець), так і особливо для горизонтальних (між самими підприємцями, тобто відносин, які у західній літературі називають «контрактами»). Низька дисципліна «контрактів» породжує специфічно посткомуністичний вид трансакційних витрат – додаткові витрати і зусилля економічних агентів, пов'язані з необхідністю самостійно, а не за допомогою держави захищати свої права та інтереси: вимога повної передплати поставок, високої винагороди за ризик у середньо- та довгострокових проектах, використання «послуг» кримінальних організацій, які забезпечують дотримання партнерами умов господарських договорів. Між тим у ринковій системі такий вид трансакційних витрат займає обмежене місце, а часто взагалі відсутній, тому що там захист «контр-

актів» – чи не основна функція держави в економіці, функція настільки абсолютна, що сприймається учасниками господарських відносин як щось само собою зрозуміле.

Явно неефективне виконання цієї функції державою в нашій країні пов'язано не тільки з недоліками у використанні законодавчої бази та в організації судової системи. Воно має більш глибокі корені – слабкість інститутів правової держави, фактичне домінування виконавчих органів над іншими гілками влади, відсутність традицій та реальних умов незалежності судової влади. Крім того, незавершеність процесу переділу власності заважає формуванню суспільного консенсусу з питання про роль закону і відповідно послаблює можливості держави у правовому регулюванні економіки. Лише формування громадянського суспільства та завершення перетворень у сфері відносин власності забезпечать умови для таких «правил гри», які будуть виражати узгоджені інтереси основної маси економічних агентів і тому можуть бути надійно захищені державою.

Поряд з «контрактами» фундаментальними інститутами ринкової системи, які потребують подальшого розвитку, є приватна власність і конкуренція. Від стану цих інститутів залежить ефективність ринку як особливого способу організації економічної діяльності. Поки ж, незважаючи на зусилля реформаторів, приватна власність в українській економіці грає дуже невелику роль (найбільш повно вона представлена в «новому бізнесі»), а там, де пройшла приватизація, частіше виникала квазіприватна власність – змішання прав власності різних суб'єктів. До того ж останнім часом з'явилися тенденції до ренаціоналізації. Значна частина виробничих ресурсів, як і раніше, знаходиться в руках держави, і нерішучі спроби запровадити приватну власність на землю занадто повільно змінюють ситуацію. Однак до тих пір, поки права власності на підприємствах не будуть чітко визначені (тобто поки не буде подолана нинішня ситуація «розмитості» прав власності), не можна розраховувати на приплив виробничих інвестицій, модернізацію промисловості і відповідно на перехід від депресії до економічного зростання.

Інституційний характер повинен мати і такий традиційний інструмент розвитку економіки, як промислова політика. Офіційна довгострокова концепція такої політики в нашій країні відсутня, тому дії держави щодо вирішення великих виробничих і структурних проблем здійснюються у найбільш примітивних формах субсидування кризових галузей і регіонів. Частіше ж державна участь обмежується обіцяркою підтримки, оскільки для більшості бюджетних цільових програм немає джерел фінансування.

Пряма участь держави у виробництві необхідна і неминуча, особливо в тих сферах економіки, які не можуть бути підняті зусиллями українського приватного капіталу. Мова йде про оновлення виробни-

чої інфраструктури підприємств легкої та харчової промисловості, здатних випускати недорогої масової продукції, яка користується стійким попитом, про приладобудування та інші виробництва, що визначають науково-технічний прогрес у машинобудуванні. Гостро необхідна реально діюча програма підтримки експорту продукції обробної промисловості. Однак на практиці, стикаючись з браком коштів, держава продовжує досить безсистемно розпорошувати ресурси. У той же час набагато більш «дешевий» і дієвий інструмент структурних перетворень – закриття або перепрофілювання неспроможних підприємств на основі процедури банкрутства – досі не відіграє помітної ролі. Більш того, збиткові підприємства часто підтримуються «на плаву» самою державою.

Цілком очевидно, що проблема банкрутств включає багато складних виробничих, юридичних і соціальних складових, тим більше що в нинішній ситуації масових неплатежів буває важко встановити дійсну причину неспроможності підприємства. Однак відсутність банкрутств позбавляє нашу економіку одного з найважливіших ринкових інститутів, дія якого спрямована саме на структурну перебудову виробництва.

Висновки з проведеного дослідження. Окреслені напрями інституціональних змін, безумовно, не вичерпують усієї проблематики розвитку національної інституціональної структури. Початок нового етапу розвитку економічної політики в Україні вимагає політичної волі до продовження реформ, політичної стабільності і визначеності, оскільки назрілі зміни можуть бути реалізовані лише на основі довгострокового збалансованого реформаторського курсу. Ці ж умови політичної стабільності у поєднанні з розвитком громадянського суспільства необхідні і для того, щоб держава змогла виконувати притаманні їй функції забезпечення стійких і сприятливих для економічних агентів «правил гри».

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Демсец Х. Информация и эффективность: другая точка зрения / Х. Демсец // Журнал права и экономики. – 1969. – Вып. 12. – С. 1-22.
2. Коуз Р. Институциональная структура производства : лекции лауреата Нобелевской премии в области экономических наук за 1991 год / Р. Коуз // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия «Экономика». – 1993. – № 4. – С. 86-95.
3. Уильямсон О.И. Экономические институты капитализма. Фирмы, рынки, отношенческая контрактация / О.И. Уильямсон; пер. с англ. – СПб. : Лениздат; SEV Press, 1996. – 702 с.
4. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт. – М. : Фонд экономической книги «Начала», 1997. – 180 с.
5. Акерлоф Дж. Экономика идентичности. Как наши идеалы и социальные нормы определяют, кем мы работаем, сколько зарабатываем и насколько несчастны / Дж. Акерлоф, Р.Е. Крэнтон. – М. : Издательство: «Карьера Пресс», 2011. – 224 с.
6. Сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.